

К. М. Колесников

Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонесу Таврійського від початку до кінця II ст. до н. е.

Н е втрачає своєї актуальності в сучасній історичній науці проблема зовнішньополітичних змін навколо античних колоній Північного Причорномор'я. Ці зміни, коли повільні і довготривалі, коли швидкі і мінливо-калейдоскопічні, обов'язково позначалися на трансформації міжнародно-правового статусу цих колоній. Протягом майже півтори сотні років від першої половини II ст. до другої половини I ст. до н. е. політична ситуація на північному узбережжі Чорного моря зазнала докорінних змін. Давньогрецькі анклави, що вузькою смугою протягнулися вздовж узбережжя, фактично зажаті між безмежними масивами варварів на Півночі та потужними середземноморськими центрами на Півдні, остаточно і неухильно втрачали те, що зараз ми називаємо національним суверенітетом. На початку цієї доби, що охопила пізній еллінізм та ранній римський період, найважливішим зовнішнім чинником, який впливав на положення Херсонесу були північні варвари — скіфи і сармати, наприкінці — єдиним визначальним чинником став великодержавний Рим. Упродовж цієї доби поліс був інтегрований у загальнопонтійські владні структури царства Мітрідата VI Євпатора, а з їх крахом, як свого роду спадщина Мітрідатидів, потрапив під протекторат Боспору, опіки якого весь час прагнув здихатися за допомоги римлян. Протягом цих майже 150-ти років військово-політичних змін і комбінацій неодноразово змінювався міжнародно-правовий статус Херсонеса — найпотужнішої еллінської громади Західного Криму і всього Північно-Західного Причорномор'я. Спробуємо, отже, в загальних рисах простежити частину цих змін, що відбулися впродовж II ст. до н. е., в зв'язку з митно-податковими прерогативами громади херсонеситів, ступенем її самостійності чи залежності, тобто в зв'язку з так званим митно-податковим суверенітетом.

У Стародавній Греції, зрозуміло, не існувало поняття «національний суверенітет», саме поняття «держава» там було невіддільним від поняття «громада», тим не менш слів для іменування чогось подібного не бракувало. Так, для означення незалежного зовнішнього становища та вільного внутрішнього стану структурованого колективу громадян (полісу) використовувалися терміни *автономія* (*αὐτονομία*) та *ελευθερία* (*ελευθερία*). Перший дослівно перекладається «самозаконня», «підвладність власним законам», тобто суверенне право громадян бути собі законодавцями, другий — «свобода», тобто свобода від внутрішньої тиранії і зовнішньої залежності. Обидва терміни тривалий час застосовувалися як синоніми [1, с. 417–429].

Нове об'ємне дослідження доктора А. Ханіотіса дозволяє нам розглянути неформальні, проте дуже важливі, атрибути суверенного статусу давньогрецьких громад. Так, ознакою автономії — «сутнісним привілеєм вільного і незалежного міста», на

думку дослідника, є право ведення війни [2, с. 48]. «Ампутацією свободи» називає автор руйнування оборонних стін або зайняття акрополя і фортець іноземними гарнізонами: якщо відсутність фортифікаційних споруд робить громаду вразливою, то присутність гарнізону обмежує її можливість вільно висловлювати свою волю. Дослідник підкреслює, що «з початку IV ст. до н. е. термін *apbrouretos* — «той, що не має гарнізону» — у дипломатичній мові греків стає майже синонімом для поняття *autonomos*. Слова *autonomos* та *apbrouretos*¹ з'являються поряд одне з одним у декількох договорах, які мають за мету гарантувати незалежність поліса» [4, р. 99–113; 2, с. 48–49]. Елліни усвідомлювали, що іноземні війська були зняряддям прямого контролю над політичними інститутами громадянської общини, певною мірою вони контролювали та використовували її економічні ресурси та займали її військові споруди (фортеці, акрополі, гавані). Іноземний гарнізон не допускав проявів військової активності з боку міста, де він розташовувався.

Суттєвим виразом незалежності («автономії / елевтерії») міста було його право укладати договори. В елліністичний час вони охопили широке коло предметів — від управління святилищами до міжнародного посередництва й економічного співробітництва. Левову долю складала договори про союз, прямо пов'язані з війною. На думку фахівців, показовими тут є договори про союз між нерівними сторонами, оскільки вони демонструють, що обмеження, які накладають на свободу більш слабкої сторони у військовій області, означають її підкорення. А. Ханіотіс узагальнює, що від часів класики такі нерівноправні договори зобов'язували ведучу державу допомагати залежному місту тільки в його оборонних війнах, тоді як від залежного міста вимагалася слідувати за державою-гегемоном проти будь-якого супротивника, якого вона обере [2, р. 50]. Яскравий приклад до цих висновків — перебіг Діофантових війн у Тавриді: міське херсонеське ополчення як допоміжний контингент бере участь не тільки в успішній боротьбі проти свого стратегічного ворога — Скіфського царства (IOSPE, I², 352, 18–23), але й допомагає понтійському полководцеві скорити невдоволених на Боспорі. Також Херсонес надсилає військовий корабель для евакуації Діофанта з Пантікапея щойно владу в царстві захоплюють повстанці Савмака та надсилає найкращих із громадян до складу понтійського експедиційного корпусу, який нав'язує Боспору панування нового володаря — Мітридата VI замість вбитого повстанцями Перісада V (IOSPE, I², 352, 36–41).

Слід зауважити, що розміщення постійного гарнізону (*φρουρά*) подекуди розцінювалося (або принаймні подавалося сильнішою стороною) як акт благодіяння, що мав на меті захист певного міста. Так, Полібій засвідчив, коли етолійський оратор і політик Александр Ісський спитав у царя Філіпа V, чому він тримав гарнізон у Лісімахії у Фракії (198 р. до н. е.), ставлячи під загрозу свободу міста, той підкреслив різницю між поняттями *φρούρειν* (*phrourein*, розташовуватися гарнізоном)² та *φυλάττειν* (*phylattein*, охороняти)³: його війська перебували там не як гарнізон, але як захисники міста від фракійців (Polib. XVIII. 4. 6). «Подібним чином, — зазначає А. Ханіотіс, — птолеївський гарнізон в Ітані на Криті, можливо, і розміщений за ініціативою самих ітанійців, але дуже вигідно з точки зору контролю за морськими шляхами в південній частині Егейського моря, офіційно призначався для «допомоги і захисту ітанійців» (I. Cret. III iv 9, lin. 40: *charin boetheias kai phylakes*; lin. 97: *eis prostasian kai phylaken*)» [2,

¹ У словнику Вейсмана: ἄ-φρουρητος, (φρουρέω) ἀφουρος (φρουρά) — той, що не має сторожі, залоги; той, що не охороняється гарнізоном [3, с. 234].

² У словнику Вейсмана: φρουρέω — сторожити, стояти на сторожі (у гарнізоні, у фортеці) [3, с. 1327].

³ У словнику Вейсмана: φυλακή (кор. φυлак., φυλάσσω) — сторожа, караул, охорона (означає і дію охоронця, і його особу, і місце, що перебуває під охороною, або в'язницю); φυλακὴν εἶχειν, φυλάττειν тощо) — сторожити, караулити, стояти на сторожі, у переносному сенсі — бути занепокоєним, вживати заходи безпеки [3, с. 1329–1330].

с. 121]. Тут, забігаючи наперед, варто зауважити, що і Херсонес, і Ольвія, і поліси Боспору (приміром, Фанагорія, яка дарувала своє громадянство іноземним найманцям), приймаючи понтійські чи римські гарнізони, користувалися низкою автономних прав. Зокрема певний час не припинялася практика видання або ухвалення постанов народних зборів або карбування власної (не тільки мідної, але навіть і срібної) монети. Таким чином, ці гарнізони розглядалися не як окупаційні, а як союзні, тобто вони охороняли, а не займали фортеці — «*phylattein*», а не «*phrourein*».

Для розгляду нашої теми цікавим також уявляється ще одне спостереження А. Ханіотіса: як тільки царська влада, що тримала у покорі більш-менш значні території, занепадала, відроджувалася автономія міст, а разом із нею можливість самостійно вести війни. А. Ханіотіс узагальнює, що сильна монархічна влада могла бути непопулярною серед полісів з їх розвинутих почуттям свободи саме тому, що позбавляла їх свободи воювати один з одним [2, с. 123].

Напередодні виділеного нами 150-річного періоду, на зламі III—II ст. до н. е. Херсонес, можна сказати, насолоджувався своєю свободою. Наприкінці цієї доби — у другій половині I ст. до н. е. — можливо знову гордо заявив про свою елевтерію, відчеканивши два типи міських монет, у легенді яких повідомлялося про свободу громади херсонеситів (*Χερσονήσου Ἐλευθέρως*)¹. Проте свобода ця була дарована Римом і захищена міццю його залізних легіонів. Що сталося між цими двома «елевтеріями»? Що являли собою ці «свободи»?

З першою половиною — серединою II ст. до н. е. пов'язують становлення скіфської держави в Криму зі столицею в Неаполі на Салгірі. Ця держава, що досягає піку могутності за царів Скілура і Палака, розпочинає систематичний тиск на Херсонес. Виходом із такої небезпеки міг стати союз (сіммахія, *συμμαχία*) з якоюсь третьою стороною. Претендентом на роль такого союзника-покровителя, здавалося могли стати сармати, через військову звитягу яких у попередньому столітті загинула Велика Скіфія. Вірогідно, ще в III ст. до н. е.² сарматська цариця Амага приходила на поміч Херсонесу. Якщо вірити Полієну, вона з невеличким загonom у 120 відбірних вояків після однодобового рейду в 1200 стадіїв (близько 213–230 км) несподівано захопила скіфську столицю і стратила скіфського царя разом з його оточенням. На царський престол було посаджено сина скинутого володаря з наказом правити справедливо і не чіпляти Херсонес (Polyen. VIII. 56). Проте навряд чи нестійкі воєнно-племінні угруповання сарматів підходили на роль стабільних партнерів таврійського поліса.

Ще однією традиційною військово-політичною потугою Надчорномор'я був Боспор. Його відносини зі скіфами Криму були нерівномірними. В другій половині IV ст. до н. е. Перісад I воював зі скіфами (Dem. XXXIV. 8). У міжусобиці його синів скіфи виступили союзниками законного спадкоємця престолу Боспору — старшого брата Сатира. А після перемоги в 310/309 р. до н. е. молодшого Євмела, який за повідомленням Діодора Сицилійського, спирався на нескіфські племена Прикубання (Diod. XX. 22–24)³, закономірно розпочалося чергове загострення відносин Боспору зі скіфами. Упродовж III ст. до н. е. ситуація в Східному Криму залишалася напруженою, про що свідчать монетні клади першої половини

¹ Якщо не приймати гіпотези М. І. Ростовцева про цезареву елевтерію Херсонеса, надану після поразки Фарнака II при Зелі в 47 р. до н. е., місто хоч і не отримало свободи, але принаймні заявило про себе перед могутнім Римом, відіславши до столиці світу посольство Гая Юлія Сатира (IOSPE, I², 691).

² Існує думка, що розповідь про Амагу відбиває події, дуже близькі за часом до укладання договору 179 р. до н. е. [5, с. 144]. Якщо визнати таку хронологію, акція цариці Амаги виявиться пов'язаною з фігурою союзного Херсонесу сарматського царя Гатала, який був згаданий Полібієм як одна зі сторін договору 179 р. до н. е. (Polyb. XXV. 2. 12–13).

³ Це могли бути меотські племена фатейів [6, с. 73] або сарматські кочівники сіраки [8, с. 177].

III ст. до н. е. в околицях Керчі і скіфські наконечники стріл із шарів другої чверті III ст. до н. е. у Зеноновому Херсонесі [8, с. 231].

З херсонеського декрету другої половини III ст. до н. е. на честь історика Сиріска, сина Геракліда, який дослідив відносини з дружніми містами і царями Боспору «відповідно до чеснот народу» (IOSPE, I², 344, 5, 18), дізнаємося про дружні взаємини Боспору і Херсонесу. Досвід союзницьких відносин між Боспором і Херсонесом — нібито підштовхував держави на зустріч одна одній. Утім, могутність царства на початку II ст. до н. е. була під сумнівом: екологічна і соціально-економічна криза III ст. до н. е. й ворожа активність варварів не оминули його меж. Боспорські володарі практично без боротьби втрачали східні прикубанські володіння¹. Вже хрестоматійним є спостереження, як у титулатурі боспорських володарів одна за одною зникали вказівки на царювання над тим чи тим сіңдо-меотським племенем. Хоча археологи і не знаходять слідів війн і руйнувань на східних боспорських і прикубанських поселеннях наприкінці III — упродовж більшої частини II ст. до н. е., показовим залишається наступне повідомлення Аппіана (App. Mithr. 102). Так, вийшовши навесні 65 р. до н. е. з Діоскурії й пройшовши терени геніохів й ахейців, Мітрідат VI увійшов у меотійські землі — колишні азійські володіння Боспору, де зіткнувся з багатьма володарями (династами *δυναστων*). Владарювання в другій чверті I ст. до н. е. на території східного Приазов'я незалежних династій стало наслідком послаблення в II ст. до н. е. влади останніх Спартоکیدів. У результаті боспорські монархи самі опинилися в стані пошуку надійного союзника. На думку Ю. А. Виноградова та В. А. Горончаровського, у другій половині II ст. до н. е. вони вже схилилися до союзу зі скіфами [10, с. 123–128], через що й не прагнули активізувати західну політику. Боспор, отже, на роль союзника-рятівника Херсонеса не підходив.

Безнадійна ситуація з пошуком союзників була несподівано врятована завдяки встановленню союзницьких відносин з Фарнаком I, володарем Понту — потужної держави на південному узбережжі Чорного моря, в Малій Азії. Херсонеський договір з царем Фарнаком датується «157 р., місяцем даїсієм², як рахує цар Фарнак» (IOSPE, I², 402, 30–31). Під цією датою традиційно розуміється 179 р. до н. е.³, оскільки початок «ери Фарнака» пов'язується, згідно з Р. Х. Лепером [19, с. 23–70], із 336 р. до н. е., коли на давній престол Ахеменідів сів Дарій III Кодоман. Понтійські володарі в своєму протистоянні з македонцям Селевкідами, Лісімахом і Кассандром принципово декларували династичний зв'язок із останнім Ахеменідом [17, с. 26–34].

В угоді двічі згадуються римляни, «дружба» (*Ῥωμαίους φίλιαν*) з якими оговорюється як умова херсонесько-понтійських союзницьких відносин. Двостороння угода була підписана, вірогідніше за все, в контексті широкого мирного врегулювання 179 р. до н. е. після п'ятирічної війни володарів Віфінії, Пергаму, Каппадокії з правителями Понту і Вірменії (Polyb. XXV. 2. 12). Фактично укладений за римським посередництвом мирний договір між учасниками бойових дій мав стати основою тривалого післявоєнного порядку не тільки в Малій Азії, але і на півночі всього Східного Середземномор'я. В угоді брали участь з одного боку — Євмен II Пергамський (197–159 рр. до н. е.), Аріарат IV Евсеб Каппадокійський (220–163 рр. до н. е.) та Прусій II Віфінський (183–149 рр. до н. е.), з другого боку — Фарнак I Понтійський (185–170 рр. до н. е.) та Мітрідат, сатрап Вірменії. До угоди також долучилися з азійських володарів — Артаксій, цар Великої Вірменії (189–160 рр. до н. е.), Акусілох, якого ототожнюють з колхським царем Акою,

¹ Література з цього питання дуже об'ємна. З останніх великих праць див. : [9, с. 97–100].

² Місяць між травнем і серпнем, за македонським календарем — червень.

³ Деякі дослідники пропонують датувати договір за селевкідською ерою з 312 р. до н. е. і відносять його до 155 р. до н. е. [11, 5. 7; 12, р. 53–254]. Аргументація на користь виправлення колишнього датування IOSPE, I², 402 підсумована у праці: [13, S. 78 f, 81, 82]. Див. також: [14, р. 147; 15]. Критику цієї позиції див. : [16, с. 204–210; 17, с. 26–34; 18, с. 176–179].

з європейських володарів — сарматський ватажок Гатал та «вільні народи» — громади гераклеотів, месембріанців, херсонеситів та кізикійців.

Як бачимо, у цей договір були включені Херсонес Таврійський та дружній останньому сарматський цар Гатал (Polyb. XXV. 2. 12–13). Крім того велика мирна угода 179 р. до н. е. могла доповнюватися серією двосторонніх договорів суб'єктів примирення. (Якщо це дійсно так, то з них до нас дійшов тільки згаданий херсонесько-понтійський договір). Гарантом мирного врегулювання виступила могутня Римська республіка, що після перемог над македонцями при Кіноскефалах (197 р. до н. е.) та сирійцями-селевкідами при Магнезії (190 р. до н. е.) перетворилася на беззаперечний авторитет у Східному Середземномор'ї.

Існує два пояснення причин укладання херсонесько-понтійської угоди: 1) Рим активно поширював власні дипломатичні мережі на північ Понту, щоб чужими руками знешкодити варварську загрозу північно-східним кордонам ойкумени; 2) понтійський володар готував ґрунт для загально-чорноморської держави, торив шлях, яким пройде вже його онук — знаменитий Мітрідат VI Євпатор.

Перша позиція представлена В. І. Кузіциним [20, с. 87–92]. Він наголошував, що у римлян існували реальні інтереси у Північному Причорномор'ї вже в першій половині II ст. до н. е. Рим прагнув створити на півночі Понту опорний пункт — союзна державу. Існування такого союзника дозволило б не тільки відстежувати пересування варварських племен, але й утворило б північний фланг для контролю над усіма східними просторами елліністичного Середземномор'я, охопленими римськими інтересами. Потреба в появі такого союзника обумовлювалася не лише зовнішньополітичними, але й економічними причинами: контролюючи Південне Причорномор'я і внутрішні райони Малої Азії, Рим був зацікавлений у «замкненні» з півночі понтійського регіону, щоб відстежувати і політичні контакти, і торговельні потоки в регіоні, єдність якого була реальністю ось уже кілька століть [21, с. 5–56]. Інакше кажучи, надійно контролювати ситуацію в Малій Азії, Егеїді і в Леванті без спираючого на північний берег Чорного моря в Херсонесі — ключовому (виходячи з особливостей понтійського судноплавства) пункті — було неможливо. Отже, за В. І. Кузіциним, після явної поразки Фарнак I — цар країни, виснаженої п'ятирічною війною, взяв на себе союзницькі зобов'язання захищати Херсонес не з власної ініціативи, а відповідно до бажання римлян, які розгорнули в регіоні складну дипломатичну гру [20, с. 91, 92, прим. 9].

Прихильники іншого пояснення причин укладання херсонесько-понтійського союзу [22, с. 196; 23, с. 15–17; 24, с. 35–36] виходять з того, що в першій половині II ст. до н. е. могутність Риму ще не настільки зросла, щоб його політики і дипломати були зацікавлені долею віддаленого Херсонесу. На їх думку, справжнім ініціатором угоди був Фарнак I, за пропозицією якого, як за рятівну соломинку, схопилися херсонеські магистрати. Його інтерес був різностороннім. Наприклад, після скасування окремою статтею угоди 179 р. до н. е. договорів Понту з галатами, з яких набиралися частини понтійської найманої армії, Фарнак переорієнтувався на грецькі наймані контингенти. Їх постачанню мали сприяти дружні відносини Понту з Кізиком, Месембрією, Одесом, Гераклеєю і Херсонесом. Дружній нейтралітет Гераклеї — суперниці ворожій Понту Віфінії та метрополії Херсонеса — був украй необхідним Фарнаку в останній війні та післявоєнному врегулюванні: з мовчазної згоди сторін Понт привласнив захоплену південнопонтійську Синопу, яку швидко зробив своєю новою столицею. Традиційно теплі стосунки понтійських царів, починаючи з Мітрідата II, із Гераклеєю та союз Фарнака I з її північнопонтійською колонією Херсонесом могли бути зорієнтованими саме на створення загальнопонтійської держави, на перетворення Понту Евксінського на внутрішнє море Понту. Згідно з Діодором Сицилійським (Diod. XX. 24–25), за століття перед цим таким шляхом намагався пройти Євмел Боспорський (310/9–304/3 рр. до н. е.), який зміцнив свій міжнародний авторитет вдалою боротьбою з понтійськими піратами — геніохами, таврами й ахейцями. Діодор писав, що Євмел

задумав «підкорити всі племена, що оточують Понт, і швидко втілив би свій задум, якщо б раптова смерть не перервала його життя» (Diod. XX. 25) [25, с. 502].

Кому належала ініціатива укладання херсонесько-понтійської сіммахії — Фарнаку, Херсонесу або Риму? Наведені аргументи «pro et contra» щодо кожної з можливостей здаються досить переконливими. Втім, «речових доказів» у прихильників кожної з трьох точок зору в жодному разі просто немає: усі позиції обґрунтовуються, виходячи виключно з аналізу міжнародної ситуації в Причорноморському басейні й логіко-теоретичної аргументації на кшталт *Cui bono vel Quis potens est* («кому вигідно?» або «хто може?»).

На нашу думку, малоімовірним є припущення, згідно з яким ініціатором понтійсько-херсонеської сіммахії 170-х рр. до н. е. був володар Понту, який нібито вже тоді прагнув розширити свою сферу впливу на північ. Фарнак I вийшов із великої малоазійської війни фактично переможеним, понісши чималі територіальні, матеріальні і фінансові збитки, тому брати на себе добровільне зобов'язання захищати далекий заморський Херсонес він міг лише за «дружньою порадою» римлян, двічі згаданих у договорі. Погодитися з думкою, що Фарнак I самостійно, на власноруч ініціював союз із Херсонесом або з власної згоди пішов на зустріч херсонеській ініціативі можна лише за тієї умови, якщо припустити, що херсонесько-понтійський договір носив не стільки реальний, скільки декларативний характер, і був потрібний двом сторонам, щоб маніфестувати свої дружні стосунки перед лицем своїх теперішніх і потенційних супротивників по обидва береги Понту Евксинського.

У свою чергу, римляни могли зацікавитися долею Херсонесу в контексті формування на півночі Східного Середземномор'я міжнародної системи безпеки, що ґрунтувалася на мовчазливій згоді країн-учасниць, оплутаних мережею взаємних договорів, на римську протекцію [20, с. 87–92]. Небезпека, джерелом якої потенційно був північнопричорноморський регіон, дійсно могла інспірувати загострення уваги римлян до долі віддаленого Херсонесу. Про таку небезпеку свідчив як рух сарматських племен теренами колишньої Великої Скіфії, їхній перехід на правий берег Дніпра і поширення до лівобережжя Дунаю, так й активізація тиску царів Малої Скіфії на еллінів у Тавриці.

Складна схема мирної угоди 179 р. до н. е. не могла мати на меті виключно одне завдання — захист Херсонесу від зовнішніх загроз, оскільки являла собою набагато масштабніше явище: вона мала стати політико-правовою системою облаштування післявоєнного порядку в причорноморсько-малоазійському регіоні. А ось херсонесько-понтійська сіммахія, як необхідний елемент цієї угоди, мала саме таку спрямованість: у договорі містилося зобов'язання Фарнака надавати допомогу Херсонесу, «якщо сусідні варвари вирушать у похід на Херсонес або підвладну херсонеситам країну, або будуть ображати херсонеситів» (IOSPE, I², 402, 14–17). Утім, наскільки ефективною вона виявилася, сказати важко: на певний час скіфський натиск загальмувався, але не зупинився. Згаданий вже тристоронній херсонесько-сарматсько-боспорський союз зумів відвернути нову скіфську експансію десь на чверть століття, але вже через півстоліття над містом нависла небезпека тотальної катастрофи, ворог опинився безпосередньо «перед брамою» міста. За даними археології і нумізматики, херсонесити втратили контроль над своїми володіннями в Північно-Західній Тавриці в середині — на початку другої половини II ст. до н. е., а близьку хору на Гераклеїському півострові втратили в останній чверті століття [26, с. 126]. В таких умовах херсонесити знову звернулися до володарів Понту: останньою чвертю II ст. до н. е. датується почесний декрет на честь посла Мітридата Євпатора — сина Кефали, амісійця (IOSPE, I², 349). Городяни були настільки задоволені результатами переговорів, що понтійський дипломат, ім'я якого не збереглося, був відзначений зі своїми нащадками проксенією, громадянством, недоторканістю, правом вільного проходження порту й іншими привілеями. Все це передувало так званім Діофантовим війнам, що повністю ліквідували скіфську загрозу та відкрили нову добу в історії регіону та

в зовнішньополітичному положенні Херсонесу. З херсонеського декрету на честь понтійського полководця Діофанта, сина Асклепідора, синопейця (IOSPE, I², 352), дізнаємося про попередні посольства херсонеситів до Мітрідата VI¹. У результаті двосторонніх дипломатичних зусиль між херсонеською громадою і понтійським царем укладено військово-політичний союз (сіммахію). У ході Діофантових війн упродовж 112–107 рр. до н. е. союзні війська зламали опір не лише кримських скіфів, але й скорили всіх своїх супротивників на Боспорі, останній законний володар якого, Перісад V, відмовився від влади на користь Мітрідата.

Яким саме був міжнародно-правовий статус Херсонесу між договором з Фарнаком I (170-і рр. до н. е.) та договором з Мітрідатом VI (110-і рр. до н. е.)? Зазнаючи тиск з боку скіфів, втрачаючи одне своє володіння за другим, Херсонес, тим не менш, протягом шести десятиків років, безумовно зберігав суверенний статус, тобто у термінології того часу — статус автономії / елевтерії. Про це, зокрема, свідчить проксенічна діяльність громади херсонеситів та використання у карбуванні Херсонеса традиційних монетних типів — усе це міг собі дозволити виключно суверенний громадянський колектив.

Видання впродовж другої третини — кінця II ст. до н. е. народними зборами проксеній — офіційних декретів з надання іноземцям громадянства і митно-податкових пільг було знову ж таки прерогативою виключно автономного (= вільного) утворення. Таких актів небагато, проте вони є. По-перше, може бути названим почесний декрет ольвіополіту (IOSPE, I², 439 = НЭПХ, № 109), що, виходячи з особливостей шрифту, датується III—II ст. до н. е. По-друге, почесний декрет Менюфілу, сину Менюфіла, синопейцю (IOSPE, I², 351), що за характером письма і типом ейсегетичної формули датується кінцем II ст. до н. е. По-третє, це вже згадана вище проксенія послу царя Мітрідата Євпатора — сину Кефали, амісійцю (IOSPE, I², 349 = НЭПХ, № 110), що датується другою половиною — кінцем II ст. до н. е. Цей акт свідчить про укладання нової (або відновлення / підтвердження старої) херсонесько-понтійської сіммахії² та однозначно говорить про суверенний статус Херсонесу напередодні Діофантових війн і територіального розширення держави Мітрідата на північ Понту.

Монети II ст. до н. е. містили зображення небесної покровительки міста — богині Діви (*Παρθένος*) у вигляді двійника Артеміді-мисливиці з оленем, інколи упольованим, та зображення атрибутів Діви — того самого оленя, сагайдаку і луку, а також зображення бика, що б'є рогами, — сюжет, запозичений з херсонеської метрополії — Гераклеї Понтійської [27, с. 150, табл. XXXVI, 1–11]. Останній символ, до речі, став свого роду гербом Херсонесу — міським *παράσημον*. А. Н. Зограф визначав період, що передував бурхливим подіям II ст. до н. е., як «автономію», а наступну добу, що розпочалася з Діофантових війн початку останнього десятиліття II ст. до н. е., як «втрату Херсонесом своєї самостійності та підкорення його царю Понту і Боспору». У монетній справі період від самого кінця II ст. до 25/24 р. до н. е. дослідник визначив як «боспорський вплив і першу елевтерію» [27, с. 150–154].

Отже, систематичне видання проксенічних актів, карбування відповідних «автономних» монетних типів та, нарешті, сама логіка розвитку подій, що наступили після понтійського посольства амісійця, сина Кефали, самостійна й досить визначна роль Херсонесу та його ополчення в Діофантових війнах — усе це однозначно свідчить, що

¹ У Діофантовому декреті йдеться: «Крім того, він [Діофант], сприяючи посольствам, що відряджалися народом, в усьому корисному херсонеситам, є прихильний і ревний» (IOSPE, I², 352, 44–46).

² У декреті херсонесити твердять, що царський посланець «в усьому виявляє своє добре ставлення, влаштовує всі справи, пов'язані з посольством, щонайкращим чином і перебування своє робить достойним і корисним як для царя, так і для нашого народу» (IOSPE, I², 349, 6–11).

підтримання союзницьких відносин із Понтом упродовж 170–110-х рр., на відміну від наступного століття, не зашкодило міській автономії / елевтерії.

Привертає увагу, що до кінця елліністичної доби в політичному словнику давніх греків для визначення самостійності міських громад переважно використовувалися поняття «автономія». Термін «елевтерія» застосовувався головним чином у тих контекстах, де йшлося про вільного шляхетного індивіда та його якості [1, с. 417–420]. Згодом, у процесі встановлення римського контролю над елліністичним світом Східного Середземномор'я через неодноразові спекуляції з цим поняттям, відбулася певна термінологічна еволюція, в результаті якої все частіше для визначення незалежного міжнародно-правового статусу використовується слово «свобода» — «елевтерія». Декілька серій херсонеських монет II ст. до н. е. містили написи, похідні від термінів *'Ελευθερία* — *'Ελευθερίας*, що чітко вказували на демократичний лад та зовнішньополітичну самостійність міської громади, тобто підкреслювали «елевторальний» статус міста-держави.

Щодо так званого митно-податкового суверенітету, то безперечно, цього поняття Стародавня Еллада не знала. Втім, розуміння щільного зв'язку між самостійністю держави та її здатністю розпоряджатися власними фінансовими ресурсами та фіскальними потужностями було поширене серед давньогрецьких філософів-теоретиків й політиків-практиків. Сплата прямого податку завжди розглядалася як символ підкорення. Це властиве індивідуальному рівневі (пряме оподаткування метеків і ксенів у полісах) та рівню суспільному (стягування з полісів Делоської сіммахії, а згодом Афіньської архе, плати за членство — форосу, що досить швидко перестав бути добровільним внеском у загальносоюзну касу). Херсонеська громада не сплачувала понтіїцям за союз і військову підтримку ані за Фарнака II у зв'язку з договором 179 р. до н. е., ані за Мітридата VI, у часи Діофантових війн. Згодом ситуація докорінно зміниться, але це — тема вже іншої студії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колесников К. М. Слова та визначення: «елевтерія» Херсонеса та «автономія» Тіри // Ейдос. ΕΙΔΟΣ. Альманах теорії та історії історичної науки. — Вип. 5. — 2010–2011.
2. Ханиотис А. Война в эллинистическом мире: Социальная и культурная история / Пер. с англ. А. В. Махлаюка; науч. ред. О. А. Габелко. — СПб., 2013.
3. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь: издание пятое. — СПб., 1899.
4. Chaniotis A. Foreign Soldiers — Native Girls? Constructing and Crossing Boundaries in Hellenistic Cities with Foreign Garrisons // *Army and Power in the Ancient World* / Ed. by A. Chaniotis, P. Ducrey. — Stuttgart, 2002.
5. Пуздровский А. Е. О скифо-херсонесских конфликтах III—II вв. до н. э. // Античные полисы и местное население Причерноморья: материалы международной научной конференции «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура». — Севастополь, 1995.
6. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949.
7. Жебелев С. А. Боспорские этюды // Жебелев С. А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — М.; Л., 1953.
8. Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. та ін. Давня історія України: в 3-х т. — Т. 2 : Скіфо-антична доба. — К., 1998.
9. Зубарь В. М., Зинько В. Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории. — Симферополь; Керчь, 2006. — (Боспорские исследования. — Вып. XII).
10. Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. — середина III в. н. э.). — СПб., 2009. (*Historia Militaris*).

11. *Burstein S. M.* The Aftermath of the Peace of Apamea. Rome and the Pontic War // *AJAH.* — Vol. 5 (1980).
12. *McGing B.* The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus. — Leiden, 1986.
13. *Leschborn W.* Antike Ären. Zeitrechnung. Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros. — Stuttgart, 1993.
14. *Højte J. M.* The Data of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE, I², 402) and its Implication // *Chronologies the Black Sea Area in the Period c. 400–100 BC / V.* Stolba, L. Hannestad (eds.). — Aarhus, 2005.
15. *Панов А. Р.* Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. — первой трети II в. н. э. — Арзамас: Арзамасский государственный педагогический институт, 2008.
16. *Сапрыкин С. Ю.* Рец.: *McGing B.* The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus. — Leiden, 1986 // *ВДИ.* — 1990. — № 2.
17. *Сапрыкин С. Ю.* Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. — М., 1996.
18. *Сапрыкин С. Ю.* Рец.: *А. Р. Панов.* Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. — первой трети II в. н. э. — Арзамас: Арзамасский государственный педагогический институт, 2008. — 359 с. // *ВДИ.* — 2010. — № 4.
19. *Лепер Р. Х.* Херсонесские надписи // *ИИАК.* — 1912. — № 45.
20. *Кузищин В. И.* Херсонес и Рим в начале II в. н. э. Первые контакты // *Херсонесский сборник.* — VII. — Севастополь, 1997.
21. *Виноградов Ю. Г.* Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // *Античные полисы и местное население Причерноморья: материалы международной научной конференции «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура».* — Севастополь, 1995.
22. *Сапрыкин С. Ю.* Гераклея, Херсонес и Фарнак I Понтийский // *ВДИ.* — 1979. — № 3.
23. *Молев Е. А.* Властитель Понта. — Нижний Новгород, 1995.
24. *Колобова К. М.* Фарнак I Понтийский // *ВДИ.* — 1949. — № 3.
25. *Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции.* — СПб., 2000.
26. *Кутайсов В. А.* Керкенидида в античную эпоху. — К., 2004.
27. *Зозграф А. Н.* Античные монеты. — М.; Л., 1951.— (МИА, № 16).

Резюме

Колесников К. М. Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонесу Таврійського від початку до кінця II ст. до н. е.

Ця робота присвячена аналізу міжнародно-правового статусу та митно-податкового суверенітету Херсонесу Таврійського на тлі міжнародних відносин у Чорноморському регіоні в II ст. до н. е.

Автор розглядає зміст понять «той, що управляється власними законами, автономний» (*αυτονομος*), «вільний, незалежний» (*ελευθερος*), «той, що не має гарнізону» (*α-φρορητος*), які в період еллінізму позначали свободу і самостійність громадянської общини (полісу). У статті розглянуто складне військово-політичне становище Херсонеського поліса та необхідність пошуку зовнішніх союзників для боротьби з експансією кримських скіфів. У роботі розглядаються обставини підписання та зміст договору 179 р. до н. е. між народом херсонеситів і понтійським царем Фарнаком I. Автор доводить, що укладення військово-політичного союзу між Херсонесом і Понтом було більшою мірою вигідно першій стороні.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус, митно-податковий суверенітет, Херсонес Таврійський, Рим, Понт, Боспор, автономія (*αὐτονομία*), елевтерія (*ελευθερία*), монетна справа, проксенічна діяльність, симмахія (*συμμαχία*).

Резюме

Колесников К. Н. *Международные отношения, внешнеполитический статус и проблема налогово-таможенного суверенитета Херсонеса Таврического от начала до конца II в. до н. э.*

Данная работа посвящена анализу внешнеполитического статуса и налогово-таможенного суверенитета Херсонеса Таврического на фоне международных отношений в Причерноморском регионе II вв. до н. э.

Автор рассматривает содержание понятий «управляемый собственными законами, автономный» (*αὐτόνομος*), «свободный, независимый» (*ελευθέρος*), «не имеющий гарнизона» (*ἀφρούρητος*), которые в эллинистический период обозначали свободу и самостоятельность гражданской общины. В статье показано сложное военно-политическое положение Херсонесского полиса и необходимость поиска внешних союзников для борьбы с экспансией крымских скифов. В работе рассматриваются обстоятельства подписания и содержание договора 179 г. до н. э. между народом херсонеситов и понтийским царем Фарнаком I. Автор доказывает, что заключение военно-политического союза между Херсонесом и Понтом было в большей мере выгодно первой стороне.

Ключевые слова: международные отношения, внешнеполитический статус, налогово-таможенный суверенитет, Херсонес Таврический, Рим, Понт, Боспор, автономия (*αὐτονομία*), элевтерія (*ελευθερία*), монетное дело, проксеническая деятельность, симмахія (*συμμαχία*).

Summary

K. Kolesnykov. *International Relations, Foreign Status and the Problem of the Customs and Tax Sovereignty of the Chersonese Tauric From the Beginning to the End of the II Centuries BC*

This work is devoted to the analysis of international legal status and the customs and tax sovereignty of the Chersonese Tauric on the background of international relations in Black Sea region in II centuries BC.

The author examines the concept of «*autonomos*» (*αὐτόνομος*), «*eleutheros*» (*ελευθέρος*), «*aphrouretos*» (*ἀφρούρητος*) that in the Hellenistic period signified freedom and independence of the civil community. The article shows the heavy military-political situation in Chersonese state and the search for external allies to fight against the expansion of the Crimean Scythians. This paper considers the circumstances of the signing of the agreement of 179 BC between the People of Chersonese and the king of Pontus Pharnaces I and the content of this treaty. The author argues that the conclusion of the military-political alliance (*συμμαχία*) between Chersonese and Pontus was increasingly profitable first side.

Keywords: international relations, foreign policy status, tax and customs sovereignty, Chersonese, Rome, Pontus, Bosphorus, autonomy (*αὐτονομία*), eleutheria (*ελευθερία*), coinage, proxenian activities, symmachia (*συμμαχία*).

